

Agnieszka Mikołajczuk
(Warszawa)

KOGNITYWNY OBRAZ GNIEWU WE WSPÓŁCZESNEJ POLSZCZYŹNIE

Celem prezentowanego artykułu było zbadanie, jakie pojęcia i schematy wyobrażeniowe służą użytkownikom polszczyzny do rozumienia gniewu i mówienia o nim. Materiał badań stanowiły polskie nazwy gniewu i różnych jego odcieni oraz zachowań z nim związanych (przede wszystkim związki frazeologiczne). W analizie wykorzystano pojęcia i metody zaproponowane przez Lakoffa w rozdziale na temat struktury angielskiego pojęcia ANGER (G. Lakoff, 1987, *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal About the Mind*, Chicago: Chicago Press). W głównej części artykułu — dzięki deleksykalizacji utrwalonych jednostek językowych — można było przedstawić objawy fizjologiczne gniewu, zastygłe w języku, oraz odtworzyć metonimie i metafory pojęciowe, które wspomagają nasze myślenie o gniewie i mówienie o nim. Efektem końcowym pracy było wskazanie trzech grup czynników, współtworzących kognitywny obraz gniewu w polszczyźnie. Należą do nich:

1. Proste schematy wyobrażeniowe: RÓWNOWAGA, POJEMNIK, RUCH (W GÓRĘ/W DÓŁ).

2. Pojęcia stanowiące klucz do rozumienia gniewu (źródło metafor): BÓL FIZYCZNY, CIĘŻAR, CHOROBA CIAŁA, WŚCIEKLIZNA, SZALEŃSTWO, ZATRUCIE, BURZOWA POGODA, NIEBEZPIECZNE ZWIERZĘ, PRZECIWNİK, DIABEŁ, PUŁAPKA, WIEZIENIE, MORZE, OGIEŃ, GORĄCA CIECZ.

3. Różne aspekty pojęcia 'gniewu': przyczyna, sprawca i obiekt uczucia, subiekt, uczucie i jego ocena, intensywność, głębokość i trwałość uczucia oraz możliwość kontrolowania go, a także objawy uczucia.

1. Wprowadzenie

Celem artykułu jest prezentacja obrazu gniewu, utrwalonego w leksyce i frazeologizmach współczesnej polszczyzny. Będzie to z konieczności szkieletowe przedstawienie problemu, którego poszerzony opis stanie się tematem

odrębnej pracy. Umieszczone w tytule sformułowanie „kognitywny obraz” uznaję w zasadzie za równoznaczne z „językowym obrazem świata” (JOS). Przez pojęcie to rozumiem sposób widzenia i wartościowania świata, utrwalony w języku. Przymiotnik „kognitywny” został wprowadzony do tytułu artykułu dla podkreślenia poznawczej perspektywy opisu, gdyż praca ma na celu pokazanie, jak użytkownicy polszczyzny rozumieją doświadczenie gniewu, czyli co stanowi dla nich klucz do złożonego pojęcia GNIEWU. Wśród zjawisk językowych utrwalających JOS najbardziej znaczące są elementy słownikowe — zarówno jednostki niepodzielne (z mniej lub bardziej bogatą strukturą semantyczną), jak i motywowane — znaczenia poboczne, derywaty słowotwórcze oraz związki frazeologiczne i przysłowia, które dzięki procesom metaforycznym i metonimicznym, leżącym u ich podłoża, mają przeważnie przejrzystą budowę i ujawniają najdobitniej różne sposoby konceptualizacji przedmiotu. Znaczenia wszystkich tych składników leksykonu nie są zwykłym odbiciem rzeczywistości pozajęzykowej, lecz jej interpretacją, uzależnioną w dużej mierze od czynników psychicznych i kulturowych. Oddziaływanie tych czynników widoczne jest jednak nie tylko w strukturze semantycznej poszczególnych jednostek słownikowych, lecz także całych grup leksykalnych, dla których często wyznacza ono określone modele definicyjne (Tokarski 1993: 339–342).

Prezentowany artykuł jest próbą odnalezienia pewnych regularności w sposobie myślenia o gniewie na podstawie analiz semantycznych grupy polskich leksemów używanych do nazywania różnych odcieni tego uczucia. Do grupy tej należą m.in. rzeczowniki: „gniew”, „oburzenie”, „wzburzenie”, „złość”, „wściekłość”, „irytacja”, „furia”, „pasja” itp. oraz ich derywaty, a także związki frazeologiczne, zawierające te leksemy lub ze względu na znaczenie regularnie z nimi łączone. Badaniem zostały objęte tylko te jednostki słownika, które występują we współczesnej polszczyźnie, co nie wyklucza możliwości powoływania się na dane historyczne (etymologię) w analizach.¹

Terminy „emocje” i „uczucia” będą używane zamiennie.

Na zakończenie części wstępnej artykułu rozważmy problem trudny pod

¹ Materiał językowy został zarejestrowany w słownikach:
— S. Bąba, J. Liberek (1992), *Mały słownik frazeologiczny współczesnego języka polskiego*, Spółka Wydawniczo-Księgarska, Warszawa;
— S. Skorupka (1989), *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa, t. 1-2;
— S. Skorupka (red.) (1968), *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, PWN, Warszawa;
— M. Szymczak (red.) (1992), *Słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa, t. 1-3 oraz w kartotece Redakcji Słowników Języka Polskiego PWN.

względem metodologicznym: W jaki sposób językoznawca powinien odtwarzać koherentny system metaforyczny (i metonimiczny) zapisany w języku, aby poprzez niego dotrzeć do klucza rozumienia pojęć?

Otóż metodą stosowaną w kognitywizmie jest DELEKSYKALIZACJA, rozumiana jako rozszyfrowywanie pierwotnej motywacji jednostek zleksykalizowanych (derywatów i frazeologizmów), motywacji uwarunkowanej antropologicznie i kulturowo (Nowakowska-Kempna 1992: 122, 124–125). Proces „kognitywnej deleksykalizacji” opiera się na kilku założeniach:

1) Ludzkie myślenie jest w ogromnej mierze metaforyczne (i metonimiczne), gdyż metafory (i metonimie) pozwalają człowiekowi — za pośrednictwem doświadczeń zmysłowych — zrozumieć i nazwać te sfery rzeczywistości, które są niedostępne naszym zmysłom. Można więc metaforę (i metonimie) określić jako *hiperzmysł* człowieka (Krzeszowski 1991: 94). Ów hiperzmysł jest szczególnie produktywny w wypadku konceptualizacji i nazywania emocji, których doświadczenia są mało wyraziste i trudno opisywalne — w konsekwencji oddawane są za pośrednictwem doświadczeń wyrazistych: ruchowych, przestrzennych oraz związanych z działaniem na przedmiotach.

2) Formę dla metafory stanowią w języku frazeologizmy oraz znaczenia poboczne i derywaty słowotwórcze.

3) Analiza tych jednostek języka prowadzi więc do wykrycia cech typowego sposobu konceptualizacji elementów świata i dokonuje się głównie metodą indukcji.

4) W indukcyjnym odkrywaniu właściwości JOS ważną rolę odgrywają różnorodne czynniki. Pokażmy to na przykładzie związku: *nagła krew kogoś zalewa (ze złości)*. Znaczenie globalne tego frazeologizmu: ‘ktoś zaczyna się bardzo złościć’ wiąże się ze znaczeniami komponentów związku, które odsyłają mówiących do ich codziennych doświadczeń cielesnych, kojarzonych z przeżyciem gniewu. Wyobrażamy sobie bowiem, że pod wpływem silnych emocji (gniewu) ciśnienie krwi w organizmie może nagle wzrosnąć, grożąc wylewem. Widocznym tego objawem jest zaczerwienienie twarzy osoby rozzłoszczonej. Dzięki takiej motywacji omawiany związek wchodzi w relację z metaforami: *złość wzbiera w kimś, wybuch złości, unosić się gniewem czy czerwony ze złości* itp. Równocześnie uwarunkowania gramatyczne wspomagają znaczenie globalne zwrotu: forma biernika, którą przybiera nazwa subiekta, wskazuje na poddanie się uczuciu, niezależnemu — w momencie jego powstania — od woli subiekta. Ponieważ znaczenie związku nie dotyczy objawów gniewu, lecz samego uczucia, mamy tu do czynienia z ogólną metonimią: OBJAWY EMOCJI służą do mówienia o EMOCJACH. Podsumowując: odkrywanie JOS dokonuje się poprzez

uwzględnienie: 1) znaczenia globalnego konstrukcji językowej; 2) znaczeń poszczególnych składników konstrukcji; 3) związków gramatycznych między tymi składnikami oraz 4) ludzkiej bazy doświadczeniowej, dającej podstawy do przeniesień metaforycznych i metonimicznych, w których racjonalność łączy się z wyobraźnią.

5) Odkrywane w wyniku skojarzeń doświadczeniowych podobieństwa między członami metafor (i/lub metonimii) stają się istotne wtedy, gdy są regularne (= systematyczne) (Lakoff 1986: 28; 1987; Haman 1993: 194, 196), chociaż nie są one przewidywalne (np. niekonwencjonalne: *ciśnienie rośnie komuś ze złości*).

2. Fizjologiczna motywacja nazw gniewu

Przechodzimy w tym miejscu do przedstawienia językowego obrazu gniewu w polszczyźnie. Proponujemy opis uporządkowany zgodnie z modelami metaforycznymi (i metonimicznymi) zapisanymi w licznej grupie wyrażzeń służących w języku polskim do mówienia o gniewie. Przyjmijmy za punkt wyjścia (podobnie jak to zrobił Lakoff 1987) ustalenia „naiwnej psychologii” na temat fizjologicznych skutków gniewu. Zgodnie z potocznym wyobrażeniem gniew powoduje zaburzenia pracy ludzkiego organizmu:

1. wzrost temperatury ciała (np. *biała gorączka*);
2. zaburzenia pracy wątroby i woreczka żółciowego (np. *mieć coś na wątrobie*);
3. zakłócenia pracy serca, wzrost ciśnienia krwi i zanieczyszczenie krwi (np. *naęta krew kogoś zalewa, napsuć komuś krwi*);
4. zaburzenia pracy żołądka i jelit (np. *żołądkować się*);
5. trudności w postrzeganiu (np. *złość oślepia kogoś*);
6. zaburzenia oddychania i połykania oraz zwiększone wydzielanie śliny (np. *dusić się z wściekłości*);
7. zakłócenie płynności ruchów, czyli ogólne poruszenie wewnętrzne i zewnętrzne organizmu, a także zaburzenia płynności mowy (np. *rzucić się z wściekłości*);
8. zmianę wyrazu twarzy, to znaczy:
 - a) zmianę koloru skóry (np. *purpurowy z wściekłości*),
 - b) zmarszczenie czoła i brwi (np. *najeżyć brwi z gniewu*),
 - c) wykrzywienie ust, zaciskanie zębów i ust, zgrzytanie zębami (np. *zgrzytać zębami ze złości*), oraz
 - d) groźne spojrzenie (np. *pioruny gniewu w oczach*).

Tabela I

(FIZJOLOGICZNE) OBJAWY GNIEWU	PRZYKŁADY JĘZYKOWE
1. wzrost temperatury ciała	<i>biała gorączka; gorączkować się; płonąć /pałać gniewem, złością, wściekłością; kipieć/ wrzeć gniewem, złością, wściekłością; wszystko się w kimś gotuje / kipi / wrze; jątrzyć (się) ← *jętriti (se) ‘rozpalać, zaogniać, żarzyć się’...</i>
2. zaburzenia pracy wątroby i woreczka żółciowego	<i>psuć komuś (sobie) wątrobę; wątroba burzy się w kimś / przewraca się / rośnie; coś zebrało się komuś na wątrobę; poruszyć w kimś żółć; serce przepelnione żółcią; żółć burzy się / gotuje się / zbiera w kimś, zalewa kogoś; wylewać żółć na kogoś / na czyjąś głowę; maczać pióro w żółci...</i>
3. zakłócenia pracy serca, wzrost ciśnienia krwi, zanieczyszczenie krwi	<i>sierdzić się; mieć gniew / złość w sercu; krew kogoś zalewa / burzy się / gotuje się w kimś z gniewu, oburzenia, wściekłości; wybuch gniewu; unosić się gniewem; psuć komuś krew; nagła / zła / czarna krew kogoś zalewa; krewki; gniew ← *gniti, gnoiti ‘zgnilizna, ropa, jad, zepsuta krew’...</i>
4. zaburzenia pracy żołądka i jelit	<i>żołądkować się; żołądek podchodzi komuś do gardła z wściekłości; kiszki / flaki / bebechy się w kimś przewracają od czegoś...</i>
5. trudności w postrzeganiu	<i>gniew / złość / wściekłość oslepia kogoś; komuś zaćmiło się w oczach z gniewu; kogoś zaślepiło ze złości; ślepa wściekłość / złość; ślepy z gniewu; głuchy gniew; głucha złość...</i>
6. zaburzenia oddychania i połykania oraz zwiększone wydzielanie śliny	<i>dusić się ze złości / wściekłości; dyszeć gniewem/ z gniewu; sapać złością / ze złości; gniew / złość dławi kogoś; wściekłość ściska za gardło / zapiera oddech; pienić się / zapienić się ze złości; zapluć się w złości...</i>
7. zakłócenia płynności ruchów, czyli ogólne poruszenie zewnętrzne i wewnętrzne ciała oraz zaburzenie płynności mowy	<i>miotać się / rzucać się / trząść się ze złości, z wściekłości, w gniewie; wszystko się w kimś przewraca; targać / szarpać komuś nerwy; nerwy w kimś dygocą / drżą z gniewu; zaniemówić z oburzenia; zatkać się z wściekłości; cedzić / mówić / syknąc przez zęby; mleć w zębach słowa...</i>
8. zmiana wyrazu twarzy:	
a) zmiana koloru skóry	<i>popoczerwieniec / zżółknąć / zzieleniec / zsiniec / zblednąć ze złości, z gniewu, z wściekłości; purpurowy z gniewu / oburzenia; fioletowy ze złości...</i>
b) marszczenie czoła i brwi	<i>zmarszczyć czoło / brwi z gniewu; najeżyć / naszrzyć brwi ze złości; zachmurzyć / zasępić czoło...</i>
c) wykrzywienie ust, zaciskanie zębów i ust, zgrzytanie zębami	<i>grymas złości na twarzy; wykrzywić się złością; zaciskać / zaciąć zęby, wargi, zaciąć usta w gniewie, ze złości; zgrzytać zębami z wściekłości...</i>
d) groźne spojrzenie	<i>gromić spojrzeniem; oczy zamigotały komuś wściekłością / złością; w czyichś oczach zamigotała wściekłość; iskry złości w oczach; pioruny gniewu / błysk złości w oczach...</i>

Wymienione skutki (czyli objawy) gniewu są traktowane jako typowe dla gniewu (chora wątroba, wylew żółci i zepsuta krew) albo typowe dla gniewu i innych uczuć z nim związanych: negatywnych (np. smutek, strach) i/lub bardzo intensywnych (np. zachwyty, zazdrość). Są to objawy utrwalone w języku, co pokazują przykłady w tabeli I (też: Mikołajczuk 1994, w druku). Objawy te mogą, ale nie muszą towarzyszyć rzeczywistemu przeżywaniu gniewu. Dlatego w eksplikacjach nazw *gniewu*, *oburzenia*, *złości* itp. powinny wystąpić jako element fakultatywny, poprzedzony wprowadzeniem: 'człowiek, który przeżywa uczucie X, czuje się tak, jakby...'

3. Metonimie i metafory gniewu

Objawy fizjologiczne bardzo często służą do wnioskowania i mówienia o tym, że ktoś jest zły, rozgniewany — dzięki ogólnej metonimii: FIZJOLOGICZNE OBJAWY EMOCJI są równoznaczne z EMOCJAMI. Dlatego istnieje cały system szczegółowych metonimii gniewu (tabela II, część 1.), w których są utożsamiane z GNIEWEM:

WZROST TEMPERATURY	(np. <i>płonąć gniewem</i>)
ZMIANA KOLORU TWARZY	(np. <i>purpurowy na twarzy</i>)
OGÓLNE PORUSZENIE	(np. <i>trząść się z gniewu</i>)
ZABURZENIA POSTRZEGANIA	(np. <i>oślepia go gniew</i>)
ZABURZENIA ODDYCHANIA I POŁYKANIA	(np. <i>dławi go złość</i>) itp.

Większość przedstawionych objawów fizjologicznych formuje podstawy dla metafor, które ułatwiają rozumienie gniewu i mówienie o nim. W dalszej części artykułu zaprezentujemy system tych metafor. Jako pomoc służy tabela II, część 2., w której zostały wypisane owe metafory w kolejności ich omawiania. W pierwszej kolumnie znajdują się metafory ogólne, rozwijane w różnych kierunkach przez metafory coraz bardziej szczegółowe (kolumna druga). U podstaw tych metafor leżą: 1) przedpojęciowe schematy wyobrażeniowe (np. POJEMNIKA i RÓWNOWAGI), definiowane jako proste, powtarzalne i elastyczne wzory doświadczeń, które to wzory porządkują nasze doświadczenie i umożliwiają jego poszerzanie (Krzyszowski 1994: 32; Johnson 1987 i in.); 2) skomplikowane pojęcia, takie jak: ZWIERZE, WALKA, GORĄCO, które udzielają swej złożonej struktury dziedzinom mniej wyrazistym. Metafory i metonimie stanowią rozwinięcie tych pojęć i schematów, przy czym metafora łączy dwie różne dziedziny doświadczeń (dzięki relacji podobieństwa), metonimia zaś działa w obrębie jednej dziedziny (poprzez

Tabela II: System metafor i metonimii gniewu w polszczyźnie

CZĘŚĆ 1.

Metonimie ogólne	Metonimie szczegółowe
OBJAWY GNIEWU JAKO GNIEW	WZROST TEMPERATURY JAKO GNIEW ZMIANA KOLORU TWARZY JAKO GNIEW OGÓLNE PORUSZENIE JAKO GNIEW ZABURZENIA POSTRZEGANIA JAKO GNIEW ZABURZENIA ODDYCHANIA I POLYKANIA JAKO GNIEW ZABURZENIA PRACY WĄTROBY JAKO GNIEW WZROST CIŚNIENIA KRWI JAKO GNIEW ZABURZENIA PRACY ŻOŁĄDKA I JELIT JAKO GNIEW

CZĘŚĆ 2.

Metafory ogólne	Metafory szczegółowe
I GNIEW TO ZAKŁÓCENIE RÓWNOWAGI	PRZYCZYNA GNIEWU TO WYWOŁANIE FIZYCZNEGO BÓLU PRZYCZYNA GNIEWU TO UCISK CIĘŻKIEGO PRZEDMIOTU GNIEW TO CHOROBA: <ul style="list-style-type: none"> - CHOROBA CIAŁA - WŚCIEKLIZNA - SZALEŃSTWO - ZATRUCIE
II GNIEW TO (NIEBEZPIECZNE) ZWIERZĘ	*GNIEW TO BURZOWA POGODA GNIEW TO ZWIERZĘ: <ul style="list-style-type: none"> - CHORĘ NA WŚCIEKLIZNĘ - JADOWITE - BESTIA W KLATCE
III GNIEW TO WALKA	GNIEW TO PRZECIWNIK: <ul style="list-style-type: none"> - NIEBEZPIECZNE ZWIERZĘ - OSOBA WALCZĄCA *- DIABEL
IV (INTENSYWNY) GNIEW TO OGRANICZAJĄCA PRZESTRZEŃ (POJEMNIK)	GNIEW TO PUŁAPKA GNIEW TO WIĘZIENIE *GNIEW TO MORZE
V GNIEW TO GORĄCO	GNIEW TO OGIEŃ GNIEW TO GORĄCA CIECZ W POJEMNIKU: <ul style="list-style-type: none"> - KONTROLOWANY GNIEW TO PORUSZENIE GORĄCEJ CIECZY W POJEMNIKU - INTENSYWNY GNIEW TO RUCH W GÓRĘ/ NA ZEWNĄTRZ - INTENSYWNY GNIEW TO WYBUCH POJEMNIKA - ZANIKAJĄCY GNIEW TO RUCH W DÓŁ
VI LUDZKIE CIAŁO TO POJEMNIK DLA GNIEWU	(UMIARKOWANY) GNIEW TO RZECZ UKRYTA W POJEMNIKU

* Formuły zapisu: a) metonimii — 'X JAKO Y', b) metafory — 'X TO Y'.

** Ponieważ część frazeologizmów może być traktowana jako realizacja kilku metafor równocześnie, kolejność omawianych w artykule metafor w niektórych wypadkach nie odpowiada porządkowi pokazanemu na schemacie. Oznaczono te metafory gwiazdką (*). (mechanizm zastępowania). O metonimiach była już mowa (tab. II, cz. 1.). Przechodzimy teraz do przedstawienia systemu metafor (tab. II, cz. 2.).²

² Należy w tym miejscu zaznaczyć, że granica między metaforą i metonimią nie jest tak wyrazista, jak to wynika z ich definicji. Sam Lakoff, opisując niektóre metafory pojęcia ANGER, wskazuje na ich podłoże metonimiczne (Lakoff 1987: 383, 390, 394). Istnieją bowiem wypadki nakładania się metafor i metonimii. Dokładne przebadanie relacji między tymi dwoma typami zjawisk poznawczych nie jest jednak celem prezentowanej pracy, dlatego w części omawiającej metafory gniewu znajdą się zarówno przykłady czystych metafor (np. GNIEW TO PRZECIWNIK), jak i „metaforo-metonimii” (np. GNIEW TO GORĄCO).

3.1. Gniew to zakłócenie równowagi

Jedną z najbardziej bogato reprezentowanych w języku polskim jest metafora ogólna: GNIEW TO ZAKŁÓCENIE RÓWNOWAGI. Opiera się ona na schemacie wyobrażeniowym równowagi, zgodnie z którym człowiek porusza się prosto i płynnie, zazwyczaj nie zwracając uwagi na zachodzące w nim procesy fizjologiczne i wykonywane ruchy. Schemat ten przeniesiony do sfery psychicznej odpowiada spokojowi ducha.

Gniew wiąże się ze zburzeniem równowagi panującej w ciele i duszy człowieka. *Potwierdzają to wyrażenia, w których zaburzenia fizjologiczne są traktowane jako efekt gniewu. Mamy tu do czynienia z konstrukcją: 'coś złego / nienormalnego dzieje się z ciałem człowieka' + 'z gniewu /z oburzenia / ze złości ...'*³.

Brak równowagi ma swój wyraźny początek. Wyobrażamy go sobie m.in. jako spowodowanie fizycznego bólu. Odpowiada temu metafora szczegółowa (o podłożu metonimicznym): PRZYCZYNA GNIEWU TO WYWOŁANIE FIZYCZNEGO BÓLU, którą realizują zwroty: *Jakby go osa / mucha ukąsiła, Co cię ugryzto?, Ktoś zalazł mu za skórę* itp. Ból fizyczny jest uszczegółowieniem ogólnej krzywdy, zadanej ofierze przez sprawcę gniewu. Uczucie gniewu jawi się więc jako reakcja ofiary na krzywdę i wiąże się z chęcią wyrównania krzywd przez określone działania, które mają przywrócić równowagę. W idealnej sytuacji polegałoby to na „oddaniu zła” jego sprawcy (np. *odgryźć się komuś = Dat za coś*). Jednak zwroty: *wyładować na kimś = LOC swój gniew, wylać na kogoś = Acc całą zólc* itp. pokazują, że obiektem agresywnych zachowań bywa niekoniecznie sprawca gniewu.

Omówione metafory ujawniają różne składniki wyobrażenia gniewu: 1) przyczynę gniewu, czyli zło wyrządzone przez sprawcę gniewu, 2) przeżywającego gniew (subiekt), 3) uczucie gniewu, 4) wolę wyrównania krzywd przez określone działania w stosunku do sprawcy gniewu, oraz 5) objawy gniewu, które ustają dopiero w wyniku przywrócenia równowagi. Wydaje

³ Uznanie konstrukcji GNIEW TO ZAKŁÓCENIE RÓWNOWAGI za metaforę może budzić wątpliwości, jeśli potraktuje się RÓWNOWAGĘ jako abstrakt. W naszym opisie przyjmujemy jednak znaczenie najbardziej fizyczne, związane z podstawowym doświadczeniem ruchowym i cielesnym człowieka. W tym rozumieniu RÓWNOWAGA to przedpojęciowy kinestetyczny schemat wyobrażeniowy, który stanowi podstawę rozszerzeń metaforycznych (Krzeszowski 1994: 31–32, 40–42). Uzasadnienie dla takiego kierunku analizy znajdujemy m.in. w *Słowniku języka polskiego* (Szymczak 1992, t. 3: 137), gdzie — poza definicją naukową (fizyka — znaczenie 1.) — wyróżniono na początku znaczenie, które odnosi się do funkcjonowania organizmu cielesnego (2.), a, jako kolejne, znaczenia związane z organizacją psychiczną (3.) i społeczno-gospodarczą (4.).

się, że pełny opis znaczeń nazw gniewu powinien uwzględniać te składniki, chociaż ich status nie jest identyczny.

Szczegółową realizacją metafory GNIEW TO ZAKŁÓCENIE RÓWNOWAGI jest metafora: PRZYCZYNA GNIEWU TO UCISK CIĘŻKIEGO PRZEDMIOTU. Zwroty: *coś komuś padło na wątrobę, coś leży komuś na wątrobie, ktoś ma coś na wątrobie* są zrozumiałe dzięki wyobrażeniu, w którym złe funkcjonowanie wewnętrznych organów ciała wiązane jest z odczuciem ciężkości, uciskania przez jakiś przedmiot (podobnie uczucia smutku i zmartwienia są oddawane przez zwroty: *coś cięży komuś na sercu, coś ugniata komuś serce*).

Brak równowagi przejawia się również w ogólnym poruszeniu organizmu. Znajduje to wyraz w takich związkach, które odsyłają do zewnętrznych objawów gniewu (np.: *gniew miota kimś, złość trzęsie kimś* itp.), oraz we frazeologizmach, utrwalających przekonanie o tym, że kiedy człowiek się gniewa, jego wewnętrzne organy tracą równowagę i zaczynają się niebezpiecznie poruszać (np. *wszystko się w kimś trzęsie, flaki się w kimś przewracają, nerwy w kimś drgają*).

Podobne reakcje i zachowania obserwujemy u ludzi chorych, co uzasadnia istnienie bardzo produktywnej metafory: GNIEW TO CHOROBA CIAŁA. Osoba przeżywająca gniew może *być chora ze złości, dostać ataku złości, białej gorączki, konwulsji gniewu*. W chorobie serca i w gniewie człowieka *nagła krew zalewa, w żółtaczce i gniewie człowiek żółknie, bo zalewa go żółć*.

Szczególnym rodzajem choroby jest wścieklizna, a zachowania wściekłych zwierząt są podobne do zachowań bardzo rozgniewanych osób, które: *wściekają się na kogoś, warczą, pienią się ze złości, zgrzytają zębami*. Podobne objawy towarzyszą również chorobie psychicznej, co stanowi podstawę kolejnej metafory: GNIEW TO SZALEŃSTWO. Metafora ta uzasadnia użycie w stosunku do gniewu takich wyrażen i zwrotów, jak: *szał gniewu, wpaść w szal, dostać ataku furii, napady złości*. W języku choroba psychiczna wiąże się konwencjonalnie z nerwami (np.: *chory na nerwy, nerwica*), co potwierdza spójność obrazowania gniewu przez szaleństwo.

Choroba może być spowodowana wprowadzeniem do organizmu niebezpiecznych substancji, które *duszą, dławią i psują krew*. Skutki te bywają m.in. następstwem ukąszenia jadowitego zwierzęcia. Obrazuje to metafora: GNIEW TO JAD / ZATRUCIE, fundująca określenia: *jad złości, jadowite uwagi, zajadle atakować* itp. Wiąże się ona pośrednio ze wspomnianą na początku metaforą: PRZYCZYNA GNIEWU TO WYWOŁANIE FIZYCZNEGO BÓLU i wraz z nią wchodzi do bogatego obrazu gniewu jako choroby.

3.2. Gniew to (niebezpieczne) zwierzę

Kolejną metaforą ogólną (powiązaną z metonimią) w polszczyźnie jest GNIEW TO (NIEBEZPIECZNE) ZWIERZĘ. Podobieństwo obrazowania zachodzi tutaj dzięki utożsamieniu agresywnego zachowania zwierząt z gniewnym zachowaniem. Dlatego, z jednej strony, o człowieku gniewającym się można powiedzieć, że *warczy, parska złością, skacze komuś do gardła* albo *patrzy spode łba, patrzy wilkiem* (= metafora szczegółowa GNIEWNE ZACHOWANIE TO ZACHOWANIE AGRESYWNYCH ZWIERZĄT). Z drugiej strony natomiast, niektórym zwierzętom, takim jak indyk, cietrzew, żmija czy osa, stereotypowo przypisujemy skłonność do złości, gdyż rozłoszczoną osobę określamy jako *rozindyczoną, zacietrzewioną, złą jak osa czy syczącą ze złości* (= metafora szczegółowa AGRESYWNE ZACHOWANIE ZWIERZĄT TO GNIEWNE ZACHOWANIE). Z tą sferą obrazowania wiążą się nazwy ludzi rozgniewanych, złych, różne dla każdej z płci: 1) rzeczownik *pies* bywa używany jako określenie rozłoszczonego mężczyzny (np.: *Jest zły jak pies*); 2) rzeczownik *osa* jest wykorzystywany do opisanego rozłoszczonej kobiety (np.: *Jest zła jak osa*).

W systemie konceptualnym istnieje metafora ogólna LUDZKIE CIAŁO TO POJEMNIK DLA EMOCJI. Poprzez związek z wyobrażeniem niebezpiecznego zwierzęcia znajduje ona uszczegółowienie w metaforze GNIEW TO BESTIA W KLATCE (Lakoff 1987: 392 i nn.). Wraz z innymi emocjami gniew jest tu przeciwstawiany ludzkiej woli i rozumowi — jako zwierzę, które kieruje się instynktami. *Gniew budzi się i rośnie w kimś*, a ponieważ *jest nienasycony* i groźny, człowiek próbuje *walczyć z nim — hamować go w sobie, powstrzymać, opanować, okiełznać*. W końcu *traci nad nim kontrolę* i *gniew uwalnia się, aby opanować człowieka*.

3.3. Gniew to przeciwnik (w walce)

W ten sposób dochodzimy do następnej produktywnej metafory GNIEW TO PRZECIWNİK. Pojęcie ‘przeciwnika’ obejmuje swym zakresem nie tylko niebezpieczne zwierzęta, ale także osoby, z którymi prowadzi się walkę. Walka z gniewem to dążenie do kontrolowania go. Przegrana oznacza, że *poddajemy się gniewowi*. Gniew jak przeciwnik *napada, dusi, oślepia, opanowuje* człowieka. O szczególnie intensywnym i niebezpiecznym uczuciu mówimy: *niepohamowana / nieprzejednana / wyrachowana złość*. Człowiek *owładnięty gniewem* zachowuje się podobnie jak więzień czy ofiara złapana w pułpkę. Można bowiem niespodziewanie i bez udziału swej woli *upaść w gniew / w złość / w furję* i w pułpkę (*w* + Acc) oraz *rzucić się / miotać*

się / ciskać się w gniewie / w bezsilnej złości i w więziennej celi (w + Loc). Podobieństwa te stanowią podstawę dla metafory INTENSYWNY GNIEW TO WIĘZIENIE / PUŁAPKA, co jest uszczegółowieniem metafory ogólnej INTENSYWNY GNIEW TO OGRANICZAJĄCA PRZESTRZEŃ. Człowiek opanowany przez gniew zachowuje się często tak, jakby kontrolę nad nim przejął diabeł. Dlatego o kimś bardzo rozgniewanym mówimy, że *diabeł go opętał, jest zły jak sto diabłów, diabli go biorą, piekli się* itd. Można na tej podstawie stwierdzić istnienie metafory szczegółowej GNIEWNE ZACHOWANIE TO ZACHOWANIE (KIEROWANE PRZEZ) DIABŁA, której efektem może być nawet utożsamienie diabła z gniewem. Metafora ta jest spójna z metaforą GNIEW TO SZALEŃSTWO (szaleństwo bywa rozumiane właśnie jako opętanie przez diabła). Ujawnia się tutaj negatywna ocena uczucia gniewu, którą potwierdzają wyobrażenia gniewu jako choroby i niebezpiecznego zwierzęcia. Ponieważ domenę źródłową stanowią w nich regularnie zjawiska oceniane jako złe, niebezpieczne (wyjątek: *święty / Boży gniew, święte oburzenie*), ocena emocji wydaje się istotnym składnikiem pojęcia 'gniewu'.

Ocena negatywna kryje się w dodatkowej metaforze, związanej z interpretacją objawów gniewu. Gniew kojarzymy bowiem także ze ZŁĄ / BURZOWĄ POGODĄ. Mówimy więc: *ktos ściągnął na swoją głowę burzę, zachmurzył czoło, ma błyskawice gniewu w oczach, ciska pioruny gniewu*. Gniew i burza są bardzo intensywne, niebezpieczne, wiążą się z wielkim poruszeniem i zakłóceniem równowagi. W czasie burzy chmury zakrywają słońce, spowijając ziemię w mroku, co zgadza się z pojmowaniem uczuć negatywnych jako ciemnych (Apresjan 1994: 11). Natomiast pioruny i błyskawice, chociaż są zjawiskami świetlnymi, należą do sfery zła — ze względu na negatywny wpływ na człowieka (rażą, oslepiają, niszczą).

3.4. Gniew to gorąco

W obrazowaniu bliski piorunom i błyskawicom jest ogień. Jego czerwony płomień i parzące iskry pojawiają się w oczach i na twarzy osoby bardzo rozgniewanej (np.: *płomień gniewu na twarzy, iskry złości w oczach*). Ogień stanowi źródło jednej z bardzo produktywnych metafor szczegółowych GNIEW TO OGIEŃ. Daje ona możliwość mówienia o powstaniu, wzroście intensywności, kontroli i zanikaniu gniewu, np.: *wybuchnąć ogniem złości, płonąć gniewem, dolewać oliwy do ognia, oburzenie wygasa* itp. Głębszą motywację tej metafory stanowi wzrost temperatury ciała, traktowany jako objaw gniewu.

Metafora GNIEW TO OGIEŃ jest jedną z dwóch wersji metafory ogólnej GNIEW TO GORĄCO. Druga wersja, poprzez związek z metaforą ogólną LUDZKIE CIAŁO TO POJEMNIK DLA GNIEWU, jest realizowana w postaci szczegółowej KONTROLOWANY GNIEW TO PORUSZENIE GORĄCEJ CIECZY W POJEMNIKU. Dlatego o osobie, która stara się panować nad swoim gniewem, mówimy, że *wszystko się w niej gotuje / kipi / wre, żółć / złość się w niej gotuje*. Wzrost intensywności powoduje ruch w górę (np.: *złość wzbiera w kimś, ktoś unosi się gniewem*) i niebezpieczne wyjście na zewnątrz. Obrazuje to metafora szczegółowa INTENSYWNY GNIEW TO WYBUCH POJEMNIKA (np.: *wybuch gniewu, wybuchnąć złością*). Metafora ta jest spójna z obrazem niebezpiecznej bestii, która uwalnia się z klatki. Natomiast przy zmniejszaniu się intensywności gniewu powstaje wyobrażenie ruchu w dół: *gniew / złość opada*.

Metafora ogólna LUDZKIE CIAŁO TO POJEMNIK DLA GNIEWU motywuje również metaforę szczegółową (UMIARKOWANY) GNIEW TO RZECZ UKRYTA W POJEMNIKU. Realizuje się ona w związkach: *skrywana złość, wewnętrzne oburzenie, taić w sobie gniew* itp. Bardzo intensywnego gniewu nie da się jednak ukryć i ujawnia się on na zewnątrz w postaci reakcji fizjologicznych i typowych zachowań (np.: *krzyczeć / bić / kopać kogoś lub coś z wściekłości, ze złości* → *z / ze + Gen = 'na zewnątrz'*). Same te objawy można także świadomie wywoływać, nie przeżywając uczucia gniewu, o czym świadczą zwroty: *udawać gniew, mówić z udawanym oburzeniem w głosie*. Ujawnia się w tym miejscu istotna właściwość myślenia o gniewie: oddzielanie samego uczucia od jego objawów.

3.5. Gniew to morze

Na zakończenie przedstawimy jeszcze jedną metaforę podstawową, która jest motywowana przez schemat POJEMNIKA. Związki: *głęboki gniew, głębokie oburzenie, bezbrzeżna złość, fala gniewu zalewa kogoś, przyptyw złości* itp. są realizacją metafory GNIEW TO MORZE (a szerzej: EMOCJE TO MORZE). Morskie obrazowanie ujawnia istotne różnice między odcieniami gniewu: niektóre uczucia z grupy gniewu są głębokie, poruszają całą osobę, obejmują ważne sfery ludzkiej egzystencji i są trwalsze (np.: gniew, oburzenie), inne zaś objawiają się intensywniej, ale są bardziej powierzchowne i tymczasowe (np.: złość, wściekłość). Morze, podobnie jak choroba, dzikie zwierzę i burzowa pogoda, jest niezależne od woli człowieka, niebezpieczne i nieprzewidywalne. Te cechy decydują o spójności metaforycznego obrazowania gniewu.

4. Podsumowanie

Zbierając przedstawione wyniki badań, możemy wskazać te pojęcia, które stanowią w polszczyźnie klucz do rozumienia uczucia gniewu i mówienia o nim. Są to ogólne, proste schematy wyobrazeniowe RÓWNOWAGI, POJEMNIKA i RUCHU (W GÓRĘ I W DÓŁ) oraz pojęcia podstawowe, w bardziej bezpośredni sposób związane z doświadczeniem, a przez to bogatsze w informacje i stereotypowe sądy: BÓL FIZYCZNY, CIĘŻAR, CHOROBA CIAŁA, WŚCIEKLIZNA, SZALEŃSTWO, ZATRUCIE, BURZOWA POGODA, NIEBEZPIECZNE ZWIERZĘ, PRZECIWNİK, DIABEŁ, WIĘZIENIE, PUŁAPKA, MORZE, OGIEŃ, GORAĆCA CIECZ. Tworzone przez nie metafory mają często oparcie w doświadczeniu cielesnym człowieka, związanym z przeżywaniem gniewu. Z tego doświadczenia wypływa również interpretacja nieprawidłowych zachowań ludzkiego organizmu jako wywołanych przez gniew. Tak rozumiane objawy fizjologiczne stanowią źródło regularnych metonimii, które służą do mówienia o gniewie. Dokładniejsza analiza tych metafor i metonimii może prowadzić do odtworzenia prototypowego modelu rozumienia uczucia gniewu w polszczyźnie (oraz jego wariantów). Stanowiłoby to punkt wyjścia dla porównań z innymi językami (np. ze scenariuszem zaproponowanym przez Lakoffa dla języka angielskiego).

Z drugiej strony, analiza materiału językowego ujawnia różne składniki pojęcia gniewu, które powinny być uwzględnione w pełnych opisach znaczeń poszczególnych nazw. Są to: przyczyna, sprawca i obiekt uczucia, subiekt, samo uczucie i jego ocena, intensywność, głębokość i trwałość uczucia oraz możliwość kontrolowania go i przypisywane mu objawy. Analiza tych wszystkich aspektów może doprowadzić do ukazania znaczących różnic i podobieństw między odcieniami gniewu, noszącymi odmienne nazwy.

Bibliografia

- Apresjan J., 1994, *Naiwny obraz świata a leksykografia*, [w:] „Etnolingwistyka 6”, Lublin.
- Fries N., 1992, *Emocje. Aspekty eksperymentalne i lingwistyczne*, [w:] *Wartościowanie w języku i tekście na materiale polskim i niemieckim*, red. G. Falkenberg, N. Fries, J. Puzynina, Warszawa.
- Haman M., 1993, *Badania nad analogią i metaforą we współczesnej psychologii procesów poznawczych*, [w:] *Psychologia a semiotyka. Pojęcia i zagadnienia*, red. I. Kurcz, Warszawa.
- Językowy obraz świata*, 1990, red. J. Bartmiński, Lublin.
- Johnson M., 1987, *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*, Chicago.

- Jordanskaja L., 1972, *Próba leksykograficznego opisu znaczeń grupy rosyjskich słów oznaczających uczucia*, [w:] *Semantyka i słownik*, red. A. Wierzbicka, Wrocław.
- Konotacja, 1988, red. J. Bartmiński, Lublin.
- Krzeszowski T. P., 1991, *Metaphor — metaphorization — cognition*, [w:] „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. XLIII–XLV.
- Krzeszowski T. P., 1994, *Parametr aksjologiczny w przedpojęciowych schematach wyobrażeniowych*, [w:] „Etnolingwistyka 6”, Lublin.
- Lakoff G., 1986, *Classifiers as a Reflection of Mind*, [w:] *Noun Classes and Categorization*, Benjamins.
- Lakoff G., 1987, *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, Chicago.
- Lakoff G., Johnson M., 1988, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa.
- Lakoff G., Turner M., 1989, *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphors*, Chicago.
- Mikołajczuk A., 1994, *Objawy emocji gniewu utrwalone w polskich metaforach potocznych*, [w:] „Poradnik Językowy”, nr 7.
- Mikołajczuk A., (w druku), *Pole semantyczne «gniewu» w polszczyźnie (analiza leksemów: „gniew”, „oburzenie”, „złość”, „irytacja”)*, [w:] *Semantyka i słownik. Struktura wypowiedzi. Struktura słownictwa*, red. R. Grzegorzczkowska, Z. Zaron, Warszawa.
- Nowakowska-Kempna I., 1986, *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykładnikami predykatów uczuć*, Katowice.
- Nowakowska-Kempna I., 1992, *Miejsce leksykologii w kognitywizmie*, [w:] *Opisać słowa*, red. A. Markowski, Warszawa.
- O definicjach i definiowaniu*, 1993, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin.
- Opisać słowa*, 1992, red. A. Markowski, Warszawa.
- Pajdzińska A., 1990, *Antropocentryzm frazeologii potocznej*, [w:] „Etnolingwistyka 3”, Lublin.
- Pajdzińska A., 1990, *Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin.
- Szymczak M., 1992, red. *Słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Tokarski R., 1988, *Semantyczne konotacje nazw zjawisk atmosferycznych*, [w:] *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci Profesora Mieczysława Szymczaka*, Wrocław.
- Tokarski R., 1993, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław.
- Wierzbicka A., 1971, *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*, Warszawa.
- Wierzbicka A., 1992, *Talking About Emotions: Semantics, Culture and Cognition* (maszynopis).
- Wierzbicka A., 1992, *Emotions Across Cultures*, [w:] A. Wierzbicka, *Semantics, Culture and Cognition. Universal Human Concepts in Culture — Specific Configurations*, Oxford.

A COGNITIVE PORTRAIT OF "ANGER" IN CONTEMPORARY POLISH

The aim of the paper is to establish what concepts and image schemata are utilized by speakers of Polish to understand and talk about anger. The study is based on the material of Polish terms of anger in its various shades (mainly phraseological expressions) as well as patterns of behaviour connected with it. We make use of the concepts and methods proposed by Lakoff (G. Lakoff, 1987, *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal About the Mind*, Chicago: Chicago Press) in the chapter on the structure of the English concept of ANGER. In the main body of the paper, owing to the delexicalization of some fixed expressions, it has been possible to present the physiological symptoms of anger, "frozen" in language. It has also been possible to reconstruct the metonymies and conceptual metaphors which aid our thinking and talking about anger. The final result of the analysis is the designation of three groups of factors which constitute the cognitive portrait of anger in Polish. These are:

1. Simple image schemata: EQUILIBRIUM, A CONTAINER, MOVEMENT (UP/DOWN).

2. Concepts which serve as the key to understanding anger (the source of metaphors): PHYSICAL PAIN, WEIGHT (?BURDEN?), BODILY ILLNESS, RABIES, MADNESS, POISONING, STORMY WEATHER, DANGEROUS ANIMAL, ENEMY, DEVIL, TRAP, PRISON, SEA, FIRE, HOT LIQUID.

3. Various aspects of the concept of anger: the cause, the causer and the object of the emotion, the recipient, the subject, the emotion itself and its evaluation, the degree of its intensiveness, its depth and permanence, the possibility of bringing it under control, and its symptoms.